

Валерій Бортніков

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки***ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЯК ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН****Valeriy Bortnikov. The origins of the modernization theory as a process social changes.**

The origins of the scientific reflection of modernization as a social phenomenon date back to the 19th century, the time of the formation of evolutionary theory, which was reflected in the works of O. Cont, E. Durkheim, G. Spencer, K. Marx, etc. On the right remark of modern foreign scientists, the modernization theory – is «the phase that has in sociology and theory of the evolution been completed». Modernization, which at one time was interpreted as the emergence of a «new civilization model», forms the vector of transition from survival values to the values of selfrealization, to the further human development, which underlies a powerful emancipation potential.

Modernization in the broadest sense is considered as a process of modernizing and improvement of all spheres of social relations; in the narrow one – as a complex set of transformations, which the social system experiences on the way of the evolution from the traditional agrarian society to the urbanized industrial one. The variety of historical experience in the modernization of societies that were (are) at various stages of civilization development, or have significant differences in culture and traditions, question the possibility of a global generalization, the definition of a stable set of institutions, structures, rules or procedures within a unified theory, the deduction of the common patterns that would serve as a benchmark for all countries and peoples. . The proof of this – are the unsuccessful attempts to develop a universal theory of modernization, based on the conceptual foundations of evolutionism by scientists in the second half of the 20th century.

The development of the modernization theory started after the Second World War and disseminated in the 1950s–1960s. It should be emphasized that there was no single theory of modernization, even in the 1950s–1960s. As the researchers point out, it was rather a powerful intellectual movement. In its evolution, the modernization theory has conditionally passed three stages: 50–60, 60–70s and 80–90s of the 20th century. The liberalization of political practice and the modernization theory led to a reassessment of the idea of universal progress in historical evolution; to rethink the model of the development of civilizations, the concepts of «modernity» and «traditionalism». All this together contributed to expanding the boundaries of research and taking into account the influence of not only the center on the periphery, but also the periphery on the center.

The main thing that one managed to overcome was stereotypical ideas about the civilization mission of the West in relation to other parts of the world, as well as to realize that the future of mankind is the harmonious combination and coexistence of different cultures that are being developed in accordance with its inherent trajectories of social development, rather than in a predetermined direction. Modern science is increasingly focused on the study of unique, critical, bifurcation and other nonlinear processes, where exclusive, to some extent, random events begin to play a special role that becomes relevant to macroevolution, changing the course of human evolution. The suddenness of the social changes taking place in a globalized world does not allow us to confidently determine the perspective models of countries and nations future development. Globalization, like any large-scale process, changes the usual way of life, and, along with many benefits, has painful consequences for some social groups. Globalization, according to modern scientists, «can't be regarded as an ordinary linear scheme, at least because it in its existence holds both development and destruction at the same time». In addition, there are new challenges that require fundamentally new approaches to their solution.

Key words: modernization, theory of modernization, social process, progress, evolution, globalization.

Виклики, що постали перед Україною сьогодні, мають глобальний геополітичний, цивілізаційний і соціокультурний характер. Вони потребують переосмислення знакових подій і процесів у вітчизняній історії, включно з модернізацією.

Витоки наукової рефлексії модернізації як соціального феномену сягають XIX ст., часів становлення еволюційної теорії, що знайшла своє відображення у працях О. Конта, Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, К. Маркса та ін. Вагомий внесок у розуміння модернізації як соціального процесу внесли М. Вебер, Ч. Кулі, Т. Парсонс, К. Поппер, Ф. Тьонніс, О. Шпенглер та ін. Розробка теоретичних засад модернізації пов'язана з іменами Ш. Айзенштадта, Д. Аптера, Р. Арона, Д. Белла, Х. Лінца, У. Росту, Н. Смелзера, С. Гантінгтона та ін. Найбільш докладно явище модернізації як процес соціальних змін у своїх працях розглядає сучасний польський соціолог П. Штомпка.

Згідно слушного зауваження сучасних зарубіжних вчених, теорія модернізації – «пройдений етап у соціології та теорії розвитку» [1, с. 75]. Поняття «модернізація» в сучасному суспільно-політичному дискурсі використовується достатньо широко. Але виступає воно часто як метафора або данина моді, за браком розуміння усієї її глибини і суперечливості. Відповідно існує потреба повернення до витоків наукового осмислення модернізації в її головних вимірах – як поняття, як різновиду соціальних змін і процесів, як теоретичного концепту, що має власну історію тощо. Тому метою статті є аналіз теоретичних засад, моделей та історичних умов становлення концепту модернізації як процесу соціальних змін.

Модернізація має власну специфіку перебігу, стадії, фази, етапи розвитку, темпоральний вимір тощо. Процеси модернізації перебувають у полі тяжіння стихійного і свідомого, для його окремих складників властивим є застосування філософських категорій «кількість», «якість» та «міра». Модернізація, яку свого часу інтерпретували як становлення «нового цивілізаційного зразка», формує вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, подальшого людського розвитку, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал [2, с. 73].

Наукове осмислення явища модернізації неможливе поза соціологічним розумінням змісту соціальних процесів, докладну класифікацію яких зроблено у працях П. Штомпки. Звернемо увагу на спрямовані процеси. Вони відрізняються, по-перше, тим, що жодна фаза такого процесу не співпадає з іншою, не може бути їй ідентичною (тобто процес є незворотним), по-друге, тим, що кожна наступна за часом фаза наближає стан системи до певного обраного зразка – бажаного, прогнозованого або, навпаки, негативного (тобто відповідно обраній меті, стандарту цього напрямку – до прекрасного ідеалу або, навпаки, неминучого фатального кінця). Тривалий час вважалося, що основні історичні процеси мають саме такий спрямований характер (наприклад, індустріалізація, урбанізація, виникнення держав, процеси розвитку цивілізації, експансія науки, раціоналізація, бюрократизація та ін.) [3, с. 458, 459].

Перебіг історичного поступу людства як спрямованого процесу заперечував О. Шпенглер. У праці «Присмерк Європи» він писав, що «у „людства“ немає жодної мети, жодної ідеї, жодного плану, так само як немає мети у виду метеликів або орхідей. „Людство“ – порожній звук. Якщо виключити цей фантом із кола проблем історичних форм, на його місці перед нашими очима з’явиться зненацька багатство справжніх форм. Замість однозвучної картини лінійно-уявної всесвітньої історії, триматися за яку можна лише заплущивши очі на переважаючу кількість фактів, що їй суперечать, я бачу феномен багатства могутніх культур, що з первісною силою виростають із надр країни, що їх народила, до якої вони прив’язані упродовж свого існування...». Виходячи з такого розуміння плину історичного процесу, німецький учений заперечував і універсальність загальноприйнятої класифікації змін історичних форм (етапів, фаз, формацій) існування людства. На його переконання, «вплив комбінації „Стародавній світ – Середні віки – Новий час“ в сучасний час є викоріненим» [4, с. 29, 30].

Щоправда така позиція О. Шпенглера дістала різкої критики за «неісторичність» мислення з боку британського історика і філософа Р. Коленгвуда. Останній писав, що факти тут осмислюються «в позитивістському ключі як ізольовані один від одного, а не як такі, що органічно виростають один із одного; ...у Шпенглера взаємна ізольованість... кількох культур є настільки повною, мов у Лейбніцових монад» [5, с. 252–253].

Одним із конкретних видів спрямованого процесу є процес лінійного розвитку – коли зміни завжди йдуть одним і тим же шляхом, регулярно, нібито заздалегідь визначеною траєкторією. Так розглядали історію еволюції соціологи від О. Конта, Г. Спенсера до Т. Парсонса. Наприклад, згідно марксистської соціологічної концепції історичного розвитку, спрямування західної цивілізації визначали п’ять формацій (первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична). Вони слугували для К. Маркса та його послідовників закономірними етапами на шляху побудови світлого майбутнього – комунізму, який завершував історію людства. До речі, французький історик Ф. Бродель писав, що слово «феодалізм» викликає в нього алергію, а «цей неологізм, що походить від вульгарної латини (feodum – феод), ...стосується тільки ленного володіння й того, що від нього залежить, – і нічого більше. Розміщувати все суспільство Європи від XI до XV ст. під цією вокабулою не логічніше, ніж означувати словом капіталізм усю сукупність цього ж суспільства між XVI і XX ст.» [6, с. 393]. К. Поппер, що запровадив у науковий обіг поняття «історизм» як заперечення фатальності (неминучості) певного, наперед визначеного, закономірного шляху історичного розвитку, який нібито детерміновано усім попереднім ходом історії, у свою чергу, зауважував, що «капіталізм» у тому сенсі, в якому К. Маркс вживав цей термін, є невдалою теоретичною конструкцією [7, с. 12, 14].

У науковій літературі зустрічаються судження згідно яких соціальний розвиток розглядається як альтернатива соціальних (політичних) змін. Нібито зміни уособлюють процес виникнення «нових характерних рис... у способі й характері взаємодії між політичними суб’єктами», а розвиток, це процес «якісних змін (або їх накопичення) політичної системи...» [8, с. 210]. Насправді категорії «зміна» і «розвиток» – це явища одного порядку, але співвідносяться вони як ціле і частка або як загальне і конкретне, оскільки розвиток є лише одним із різновидів соціальних змін.

Модернізацію свого часу пов’язували з ідеєю соціального прогресу в напрямку якого нібито рухається людство. Як писав Р. Колінгвуд, наприкінці XIX ст. «ідея прогресу зробилась майже предметом віри. Ця концепція була уламком чистої метафізики, запозиченим із еволюційного натуралізму й нав’язаним історії духом часу» [5, с. 210]. Так, П. Сорокін вважав, що соціальний прогрес передбачає безперервний економічний,

інтелектуальний, моральний і політичний прогрес, що виявляється у вдосконаленні засобів, способів й технологій виробництва, у безперервному зростанні знань, альтруїзму і солідарності людства [9, с. 508]. Істотне зауваження щодо сутності соціального прогресу додавав К. Ясперс, який виключав можливість прогресу в розвитку етичних і моральних якостей людини. На його переконання, «людська природа, етос людини, доброта і мудрість не піддаються такому розвитку. ... Тому прогрес може бути в знанні, у техніці, у створенні передумов нових людських можливостей, але не в субстанції людини, не в її природі, можливість прогресу в сфері субстанціонального заперечується фактами» [10, с. 258]. Мають рацію і зауваження щодо відносності суджень про прогрес, оскільки це поняття має аксіологічне (ціннісне) навантаження: те, що для одних є прогресом, для інших може таким не бути, або, навпаки, вважатися регресом.

Модернізація у широкому сенсі розглядається як процес осучаснення і вдосконалення усіх сфер соціальних відносин; у вузькому – як складна низка перетворень, яких зазнає соціум на шляху розвитку від традиційного аграрного суспільства до урбанізованого індустріального. Сучасний англійський історик Н. Дейвіс у своїй фундаментальній праці «Європа. Історія» відзначає, що модернізації спершу зазнала Велика Британія, чи радше її окремі регіони, як-от Ланкашир, Йоркшир, Середня Англія, Тайнсайд, Клайдбанк і Південний Уельс. Але невдовзі вона проступила й на континенті, надто в зонах великих покладів вугілля в Бельгії, Рурському басейні та Силезії або безпосередньо біля них. Російська імперія, попри найразючіші міжрегіональні контрасти, з великим прискоренням рухалась до модернізації в останні роки перед початком Першої світової війни.

Науковий інтерес викликає виділення вченим 48 елементів модернізації (промислової революції). Серед них: наукове й механізоване сільське господарство; рухливість робочої сили: обгородження, скасування кріпацтва; нові джерела енергії: пара, газ, нафта, електрика; наука і технології; розвиток транспорту і комунікацій: шляхи, залізниці, авіація, пошта, телеграф, телефон, радіо; інвестування капіталу: акціонерні товариства, трасти, картелі; розвиток внутрішнього ринку: нові галузі промисловості, внутрішня торгівля; демографія: швидке зростання кількості населення та його наслідки; урбанізація; нові соціальні класи: середній клас, слуги, «робітники»; освіта, письменність та культура; охорона здоров'я; класова і політична свідомість; національна свідомість; загальне виборче право; державне соціальне забезпечення; реорганізація місцевого врядування; тотальна війна: армії на основі загального військового обов'язку, механізація війни, загальнонародна підтримка фронту та ін. [11, с. 1341].

На процес модернізації впливає багато чинників, що мають внутрішнє або зовнішнє походження і залежать від рівня розвитку країни, її місця в світовій ієрархії. Відповідно вирізняють різні типи (моделі) модернізації: ендогенна модернізація, тобто така, що здійснюється на власній основі (Європа, США); ендогенно-екзогенна модернізація, що здійснюється на власній основі й завдяки запозиченню (Росія, Туреччина, Греція та ін.); екзогенна модернізація (імітаційні, імітаційно-симуляційні й симуляційні варіанти), що здійснюється на основі запозичення за відсутності власної бази.

Порівняно з країнами першого типу в суспільствах ендогенно-екзогенної або екзогенної модернізації істотну роль відіграє політичний чинник. Це пояснюється тим, що тут не склалася достатня кількість передумов для спонтанної трансформації традиційних економічних, соціокультурних і політичних структур, тому держава вимушена в деяких випадках виступати у якості ініціатора та організатора процесу трансформації. Із цим часто пов'язують встановлення авторитарного режиму, що отримав назву «авторитаризм розвитку» [8, с. 250].

Розмаїття історичного досвіду здійснення модернізації соціумів, що перебували (перебувають) на різних щаблях цивілізаційного розвитку, чи мають значні відмінності в культурі й традиціях, ставлять під сумнів можливість глобального узагальнення, визначення сталого набору інститутів, структур, правил або процедур в межах єдиної теорії, виведення загальних закономірностей, які слугували б орієнтиром для всіх країн і народів. Підтвердження тому – невдалі спроби вчених у другій половині ХХ ст. розробити універсальну теорію модернізації, послуговуючись концептуальними засадами еволюціонізму.

Розробка теорії модернізації розпочалася після Другої світової війни і набула поширення у 1950–1960-х рр. Вона стала відповіддю на процеси звільнення колоній і утворення низки незалежних держав так званого третього світу (1960-й рік, коли незалежність отримало 17 колоній, визнано роком Африки). У прочитаній 17 січня 2006 р. лекції «Теорії модернізації і глобалізації: хто і навіщо їх придумав?» в «Президент-готелі» (Москва) американський соціолог К. Калхун так охарактеризував засновників теорії модернізації Т. Парсонса і Е. Шилза – «це два найвідоміших засновники цієї школи. Вони сформувалися як вчені перед Другою світовою війною. Вони служили під час війни у розвідці і в аналітичних відділах... Після війни загальна служба у Вашингтоні в бюрократичних структурах об'єднує їх, і вони починають замислюватися над тим, як після війни з перемогою Сполучених Штатів міць американської держави має бути перетворена в довготривале панування.

Місія США та інших розвинутих держав полягає у тому, щоб привести відсталі традиційні країни до сучасності» [12].

Слід наголосити, що єдиної теорії модернізації, навіть відносно 1950–1960-х рр., не існувало. Як зазначають дослідники, скоріше це був потужний інтелектуальний рух. Важливим є те, що наприкінці 1950-х рр. зійшлися в одній точці потреба американського уряду в нових теоретичних підходах, які б закріплювали позиції США в ідеологічному протистоянні з Радянським Союзом, наукові інтереси низки видатних мислителів і готовність провідних приватних фондів фінансувати дослідницькі проекти цих вчених [13, с. 5, 6].

У своєму розвитку теорія модернізації пройшла умовно три етапи: 50–60-ті, 60–70-ті й 80–90-ті рр. ХХ ст. Становлення теорії на першому її етапі базувалося на такому методологічному припущенні, як універсалізм. Розвиток усіх країн і народів розглядався як універсальний, такий, що рухається в одному напрямі, має однакові стадії й закономірності. Наявність національних особливостей визнавалася, однак вони вважалися другорядними. Більшість авторів теорії модернізації цього періоду виходили з ідеї технологічного детермінізму. Вони вважали, що в основі суспільного розвитку лежить прогрес в економіці і технологіях, які призводять до зростання рівня життя і вирішення соціальних проблем (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл та ін.) Отже, однією з головних рис теорії модернізації першого етапу був телеологізм (рух у напрямі, що передбачає наявність наперед визначеної мети) і євроцентризм (фактично американізм). Характерною в цьому контексті є робота американського економіста, професора Масачусетського технологічного інституту У. Ростоу «П'ять стадій росту: резюме». Показово, що У. Ростоу в 1966–1969 рр. був радником з національної безпеки 36-го Президента США Л. Джонсона.

Практичний досвід країн, що ставали на шлях незалежності, довів обмеженість і суперечливість головних постулатів теорії модернізації – нібито вона виправдовує колонізацію і є уособленням західної експансії. Критики модернізації в межах «теорії залежності» дорікали, що модернізаційна теорія недостатньо враховувала специфіку досліджуваних суспільств, особливостей культури і не пояснювала механізмів, які гальмували нові інститути й відносини, що вона призводила до консервації відсталості, залежності, руйнування екологічного середовища, соціальних конфліктів і низки інших проблем [8, с. 244].

Другий етап розвитку теорії модернізації 60–70-х рр. ХХ ст. характеризувався більш зваженим трактуванням процесів, що відбувалися в окремих країнах під час переходу на вищий щабель розвитку. Було враховано широкий спектр соціокультурних, економічних і політичних чинників (зокрема, політичну культуру). Загалом багатьом працям цього періоду притаманний відхід від євроцентризму (Г. Алмонд, Р. Даль, Х. Лінц, Л. Пай, С. Гантінгтон та ін.).

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. отримала розвиток концепція «модернізація в обхід модерну», тобто концепція політичного розвитку, що базувалася на збереженні соціокультурних традицій без нав'язування чужих (західних) зразків (А. Абдель-Малек, А. Турен, С. Гантінгтон, Ш. Айзенштадт та ін.). У рамках цих уявлень універсальність суспільного і політичного розвитку не заперечувалася. Водночас принцип універсалізму поєднувався з партикуляризмом, а їх органічний синтез розглядався як запорука успіху процесу модернізації, як здатний до саморозвитку процес, що залежить не лише від діяльності політичних еліт, але й, у першу чергу, від впливу об'єктивних обставин і поведінки рядових членів суспільства [13, с. 16].

Подальша еволюція теорії модернізації на третьому етапі демонструвала поширення ідеї про неприпустимість протиставлення традиції й сучасності. Розбіжність політичної практики і теорії модернізації призвела до переоцінки ідеї всезагальності прогресу в історичній еволюції; до переосмислення моделі розвитку цивілізацій, понять «сучасність» і «традиційність». Усе це разом сприяло розширенню меж дослідження і врахування впливу не лише центру на периферію, а й периферії на центр. Як наголошував С. Гантінгтон у творі «Зіткнення цивілізацій», модернізація не обов'язково означає вестернізацію. Незахідні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом усі західні цінності, інститути і практичний досвід. При цьому, які б перешкоди не ставили незахідні суспільства, вони блідніють на тлі тих перешкод, які ставляться перед вестернізацією. Модернізація, навпаки, посилює ці культури і скорочує відносний вплив Заходу. На фундаментальному рівні світ стає більш сучасним й менш західним [14, с. 112].

У цьому контексті заслуговує на увагу думка сучасного німецького філософа О. Гьофе. Заперечуючи принцип універсальності західної культури в епоху глобалізації, він зауважує, що якщо дотримуватися загальнолюдських інтересів, то неєвропейські культури можуть звільнитися від почуття меншовартості й позитивно ідентифікуватися з модернізацією. А Захід тут постає «не як хворий на гегемонію, а лише як провідник повноцінного розвитку загальнолюдського потенціалу на користь загальнолюдських інтересів і потреб» [15, с. 31].

Отже, головне, що вдалося подолати – стереотипні уявлення про цивілізаційну місію Заходу по відношенню до інших частин світу, а також зрозуміти, що майбутнє людства полягає у гармонійному поєднанні й співіснуванні різних культур, які розвиваються за притаманними їм траєкторіями суспільного розвитку, а не у заздалегідь визначеному напрямі.

Модернізація як соціальне явище не може проходити безболісно і гладко, тому що це завжди боротьба між старим і новим. Революційна система створення нових матеріальних цінностей не може поширюватися без виникнення особистісних, політичних і міжнародних конфліктів. Головне протистояння в епоху глобалізації відбувається не між Заходом і Незаходом, і навіть не між християнством та ісламом, хоча деяким конфліктам сьогодні справді властивий релігійний чи культурний компонент. Вирішальним є «конфлікт між групами чи суспільствами, які орієнтуються на модернізацію і тими, що відвертаються від неї. Підставою для конфлікту може бути і “втрата модернізаційної перспективи”», наголошують вчені [15, с. 31].

Суспільства, що модернізуються – це, як правило, авторитарні або недемократичні суспільства, де не склалися стійкі інститути народного представництва і політичної участі. Авторитарні суспільства – це суспільства з жорсткою конструкцією, яка не дозволяє швидко й адекватно реагувати на соціальні зміни, тому вони більш схильні до руйнування під час революційних зрушень. По-справжньому демократичні суспільства здатні вчасно каналізувати соціальне незадоволення у правове русло і тому вони уникають революцій. Так, у 1848 р. в Європі й Англії спостерігався підйом революційної активності, однак в Англії ситуацію вдалося розв’язати мирними формами (чартизм), а в Європі відбулася революція. Найбільшу небезпеку під час соціальних потрясінь становить ситуація, коли відбувається часткова неінституалізована демократизація, за якої починається суперництво і боротьба між авторитарними і радикальними силами, а також тоді, коли впливові радикальні сили, за своєю природою недемократичні, використовують демократичні свободи і вибори для захоплення влади [16, с. 210].

За спостереженнями С. Гантінгтона, викладеними ним у праці «Політичний порядок у мінливому світі», усі революції пов’язані з модернізацією у сенсі розширення меж політичної активності мас; деякі революції, до того ж, супроводжуються політичним розвитком у сенсі створення нових форм політичного порядку. Безпосередні економічні результати революції бувають практично повністю негативними. І не лише як результат викликаних нею насилля й руйнувань, що відбуваються у ході революції й можуть мати своїм наслідком певне розорення, тоді як розпад соціальних й економічних структур може призвести до ще більш важких наслідків [17, с. 310–311].

Реформи, як це не парадоксально, можуть стати каталізатором революції, а не її заміником. Історично великі революції відбувалися після реформ, а не періодів стагнації та пригнічення. «Той факт, що влада проводить реформи і йде на поступки, стимулює вимоги ще більших змін, які легко можуть, накопичуючись як снігова куля, перерости в революційний рух», зауважував С. Гантінгтон [17, с. 310–361]. Ці роздуми відомого вченого певною мірою підтверджує теорія революції Дж. Девіса, який доводив, що революції з найбільшою вірогідністю відбуваються тоді, коли тривалий період реального економічного і соціального розвитку змінюється коротким періодом раптового спаду. Реальний стан соціально-економічного розвитку при цьому є менш важливим, ніж загальні очікування того, що минулий прогрес, який на цей момент зупинився, може і повинен продовжуватися у майбутньому [18, с. 371]. Таким чином, головна ідея його теорії полягає в тому, що раптовий економічний регрес не супроводжується своєчасним і відповідним коригуванням очікувань.

Процес модернізації часто супроводжується зростанням корупції. Не можна вважати простим збігом, що піки корупції англійського й американського суспільного життя у XVIII і XIX ст. співпадали з впливом промислової революції, появою нових джерел багатства і влади, виникненням нових класів, що висували вимоги до держави. У зазначені періоди політичні інститути переживали труднощі й певною мірою занепад. Відповідно корупція є одним із наслідків відсутності ефективної політичної інституалізації: державні чиновники не мають достатньої автономії і згуртованості й тому підкоряють свої інституційні ролі зовнішнім вимогам [17, с. 76].

Корупція корелюється і з рівнем розвитку демократії, оскільки у стабільних демократичних суспільствах її обсяг зазвичай нижчий, ніж в авторитарних режимах. В умовах автократії корупція – це інструмент реалізації політичних рішень навіть тоді, коли вони суперечать формальним нормам і правилам. Тому вищий рівень корупції вказує вищий рівень консолідації автократичних режимів [19, с. 139]. Конкурентна політична система може виконувати стосовно корупції роль стримуючого чинника. Для виборних політиків найнебезпечнішою формою «покарання» є чергові вибори [20, с. 140].

Соціальні катаклізми, що пов’язані з модернізацією, отримали назву «модернізаційних пасток». Причини і механізми зростання соціального напруження полягають у складних структурних перебудовах, пов’язаних із значними якісними і кількісними змінами, що відбуваються в історично короткий час. Йдеться

про вибухове зростання населення, зміни структури виробництва і споживання, соціальної структури, урбанізацію, поширення грамотності, зростання суспільно-політичної активності й мобільності населення, розширення меж політичної свободи та ін.

Урбаністська пастка пов'язана із змінами соціальної структури населення внаслідок високого рівня урбанізації, пов'язаної із ранніми стадіями промислової революції. Рівень урбанізації передбачає певний поріг, за яким потрібні істотні соціальні перетворення. У тих випадках, коли політична еліта цього не усвідомлює, а частина городян, буржуазія й інтелігенція виступають як передовий загін опозиції, напруження в суспільстві значно зростає. За підрахунками дослідників, найбільша напруга виникає за існування рівня урбанізації, який дорівнює від 10 до 20–30 %. Приклади тому – Англія напередодні революції 1640 р. і Франція періоду Великої французької революції [16, с. 216].

Марксова пастка пов'язана з диспропорцією в розподілі вигоди від швидкого економічного росту і з відсутністю соціального законодавства, що робить робітників безпорадними, а експлуатацію – варварською. Швидка динаміка розвитку економіки і змін в соціальному житті потребує істотних трансформацій у політичному ладі, правовій системі тощо. Якщо такі зміни запізнюються, виникають диспропорції, які є найбільш поширеною умовою революцій.

Молодіжна пастка полягає в тому, що модернізація виробництва продуктів харчування і покращення медичного обслуговування зменшують смертність населення, і на тлі росту народжуваності різко збільшується частка молоді вікової групи (15–24 років), виникає так званий «молодіжний пагорб». Зазначена зміна пропорції в структурі населення створює умови для соціально-політичної нестабільності. Так, більшість революцій ХХ ст. в країнах, що розвиваються, відбулися там, де спостерігались особливо значимі «молодіжні пагорби» [16, с. 218–219].

Наочним підтвердженням тому є відносно недавні події так званої «арабської весни» 2011 р. За свідченням фахівців, за останні 40–50 років в арабських країнах суттєво збільшилася чисельність населення. Значний приріст населення арабських країн, який можна назвати демографічним вибухом, поява великого прошарку високоосвіченої молоді, яка не змогла знайти собі роботу і посісти гідне місце в суспільстві, безробіття, убогість серед нижчих верств населення за одночасного існування місцевих багатіїв із надприбутками, зростання популярності неісламістських гасел і настроїв – все це посилювало внутрішньополітичне протистояння у зазначених країнах і створювало реальні передумови до протесту широких соціальних верств населення [21, с. 2]. Але перелік «пасток модернізації» цим не обмежується, оскільки сучасні умови існування соціуму в умовах глобалізації породжують нові суперечності, невідповідності й диспропорції.

Методологічні вади і обмеження теорії модернізації певною мірою вдалося подолати в ході розробки інших концепцій і парадигм світового розвитку. Одним із послідовних критиків теорії модернізації є І. Валерстайн, американський соціолог, політолог і філософ, засновник «світ-системного аналізу», який виник на ґрунті критики лінійної і цивілізаційної парадигм розвитку. На зауваження вченого, «перебуваючи у шорах, що сконструйовані ХІХ ст., ми не в змозі виконати соціальне замовлення, чого хочемо ми і чого чекає від нас людство – раціонально розкрити реальні історичні перспективи, що лежать перед нами. Світ-системний аналіз народився як моральний, і як політичний, у його найширшому сенсі, протест. ... світ-системний аналіз кидає виклик пануючому методу дослідження» [22].

Сучасна наука все частіше зосереджується на дослідженні унікальних, переломних, біфуркаційних та інших нелінійних процесах, де особливу роль починають відігравати ексклюзивні, певною мірою випадкові події, які стають релевантними для макроеволюції, змінюючи хід подальшого розвитку людства. У цьому контексті значний науковий інтерес викликає така концепція соціальних й історичних змін, як теорія діяльності у формуванні суспільства. Акцент її розробниками (У. Баклі, А. Етціоні, А. Турен, М. Крозье, Е. Гідденс, Т. Бернс, М. Арчер, П. Штомпка), на відміну від теорії еволюції, теорії соціальних циклів й історичного матеріалізму, перенесено на пошук форми, структури діяльності, на сам механізм, що рухає зміни. Замість позаособистісних історичних тенденцій виділялась і висувалась на перший план індивідуальна і колективна активність людей, які конструюють світ. Замість детерміністської неминучості підкреслювалася роль вільного вибору і рішень, які приймаються окремими діючими особами і групами людей, а також значення випадку, емоції, примхи. Замість задалегідь встановленого зверху спрямування або очікуваної історичної циклічності стверджувалася відкритість, альтернативність і багатоспрямованість можливих процесів [3, с. 514, 549].

Відомий англійський соціолог Е. Гідденс пропонує дискретну інтерпретацію сучасного соціального і політичного розвитку, під якою розуміється те, що в історії існують як типові події, так і унікальні. Соціолог виділяє три головні риси, що визначають характер сучасності. Перша – фантастично зросла швидкість змін усіх процесів в суспільстві. Друга – це глобальність простору, на якому відбуваються зміни, що не співставно

зі сферою змін у всіх традиційних суспільствах – практично усі регіони світу втягнуті у взаємодію один з одним. Третя – з'явилися соціально-політичні форми, які раніше не існували, зокрема суб'єкти суспільних відносин, що представлені неурядовими організаціями, транснаціональними корпораціями, екологічними та іншими організаціями. Е. Гідденс підкреслює, що його концепція сучасності не зводиться до макротенденцій. Вона органічно включає в себе мікротенденції, які є мікро не за значимістю, а за рівнем аналізу соціально-політичної реальності, що стосується внутрішньоособистих трансформацій в плані вільної, активно діючої людини [23, с. 194, 196, 198].

Знаний філософ сучасності, академік В. Степін виділяє два типи розвитку сучасного людства – традиціоналістський і техногенний. Сутність техногенного типу полягає в тому, що завдяки таким його властивостям, як діяльнісний активізм, іновативність, наукова раціональність, індивідуалізм, воля до влади та ін., цей тип розвитку передвизначив його колосальні успіхи у матеріальному, соціальному і моральному благоустрої суспільства. Водночас, на думку мислителя, техногенна цивілізація сьогодні досягла краю своїх можливостей, свідченням чому наявність так званих глобальних проблем сучасності. Нова стратегія світового розвитку має сприяти виходу із глобальних криз і переходу до нового типу цивілізаційного розвитку – третьому по відношенню до традиційного і техногенного. А це, у свою чергу, передбачає формування нової матриці цінностей, яка відповідає ідеалу збереження біосфери та людства. Її початком можуть стати паростки нових цінностей, які виникають у техногенній культурі. Так, ідея прискороного прогресу сьогодні трансформується в ідею стійкого розвитку. Змінюється уявлення про природу як нібито лише комору ресурсів: згідно сучасної науки оточуюче середовище є живим організмом – біосферою, частиною якої ми є, і з законами розвитку, з якими ми повинні рахуватися у власній діяльності [24].

Тут наведено лише незначну частину теоретичних моделей, концептів і бачення перспектив поступу людства, хоча існує багато інших. Раптовість соціальних змін, що відбуваються у глобалізованому світі, не дають нам можливості впевнено визначати перспективні моделі майбутнього розвитку країн і народів. Глобалізація, як і будь-який масштабний процес, змінює звичний спосіб життя, разом із багатьма плюсами несе й хворобливі наслідки для деяких соціальних груп. Глобалізацію, на переконання сучасних вчених, «не можна розглядати як звичайну лінійну схему хоча б тому, що вона у своїй екзистенції вміщує одночасно як розвиток, так і руйнацію» [25, с. 11]. До того ж, з'являються нові виклики, які потребують принципово нових підходів до їх вирішення. Як писав відомий німецький історик Р. Козеллек, упродовж останніх 200 років техніка і промисловість стиснули в часі відрізки досвіду, що можуть стабілізуватися лише за незмінних умов. Передумови наших життєвих процесів змінюються швидше, ніж це було раніше, навіть структури стають подіями, бо теж міняються надто швидко. Стара добра фраза «ми вчимося не для школи, а для знань», втратила свою силу. Ми вчимося лише настільки, наскільки здатні переучуватися [26, с. 247].

Отже, модернізація, яка у широкому розумінні є процесом соціальних змін, переходом від застарілих до нових, сучасних форм існування соціуму, має й вимір глобальної наукової теорії із власною історією. Теорія модернізації, що виникла як реакція на виклики ідеологічного протистояння двох супердержав – США і СРСР – після Другої світової війни, попри свої методологічні вади і обмеження збагатила світову науку багатством уявлень і підходів до дослідження світового розвитку. Фактично теорії модернізації в однині не існує, є низка теорій, концептів, моделей компаративних досліджень переходу держав і народів у новий якісний стан, які сукупно шукають відповіді на глобальні виклики сучасності.

1. Пітерзе Я. Н. Глобалізація як гібридизація. *Глобальні модерності* / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2013. С. 73–105.
2. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / О. Г. Злобіна, Н. В. Костенко, М. О. Шульга та ін.; за наук. ред. М. О. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 198 с.
3. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. Москва: Логос, 2005. 664с.
4. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории / пер. с нем. Н. Ф. Гарелин; авт. комментарий. Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. Минск: ООО «Попурри», 1998. Т. 1: Образ и действительность. 688 с.
5. Колінгвуд Р. Дж. Идея истории / пер. с англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 614 с.
6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1997. Т. 2: Ігри обміну. 585 с.
7. Поппер К. Открытое общество и его враги / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс; междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. Т. 1: Чары Платона. 448 с.

8. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. Москва: Издательский Дом «ИНФРА-М»; Изд-во «Весь Мир», 2001. 304 с.
9. Сорокин П. А. Цивилизация. Общество / пер. с англ.; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. з нем. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. 527 с.
11. Дейвіс Н. Європа: історія / пер. с англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
12. Бокарев Ю. Теории модернизации и экономическое развитие. URL: http://www.perspektivy.info/book/teorii_modernizacii_i_ekonomicheskije_razvitije_2010-04-13.htm (дата звернення: 10.11.2017).
13. Ефременко Д. В., Мелешкина Е. Ю. Теория модернизации 1950–1960-х годов: современность классики: вводная статья. *Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950–1960 гг.*: сб. переводов. Москва: РАН ИНИОН, 2012. С. 4–20.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеев. Москва: АСТ, 2014. 660 с.
15. Гюфе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ: ППС-2002, 2007. 436 с.
16. Гринин Л. Е. Модернизационные ловушки в мировой динамике: история и современность. *Метод: московский ежегодник трудов из общественных дисциплин*: сб. науч. трудов / гл. ред. М. В. Ильин; РАН ИНИОН. Центр персп. методологий социально-гуманит. исследований. Москва, 2011. Вып. 2: Альтернативные парадигмы мирового развития. С. 206–226.
17. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / пер. с англ. В. Р. Рокитянского. Москва: Прогресс-традиция, 2004. 480 с.
18. Селле П. Когда происходят революции? *Теория и методы в современной политической науке: первая попытка теоретического синтеза* / под ред. С. У. Ларсена; пер. с англ. Е. А. Жуковой. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 371–387.
19. Стукал Д. К. Методология моделирования влияния политического режима на уровень имущественного неравенства (на основе международных данных). *Метод: московский ежегодник трудов из общественных дисциплин*: сб. науч. трудов / гл. ред. М. В. Ильин; РАН ИНИОН. Центр персп. методологий социально-гуманит. исследований. Москва, 2011. Вып. 2: Альтернативные парадигмы мирового развития. С. 132–142.
20. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни / пер. з англ. С. Кокізіук, Р. Ткачук. Київ: К. І. С., 2004. 296 с.
21. Васильев А. Цунами революций не спадает. *Азия и Африка сегодня*. 2011. № 6. С. 2–9.
22. Валерстайн И. Миросистемный анализ. URL: <https://nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm> (дата звернення: 03.03.2018).
23. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
24. Философия открывает нам новые миры. URL: <https://www.sb.by/articles/filosofiya-otkryvaet-nam-novye-miry-.html> (дата звернення: 17.12.2017).
25. Чудовська-Кандиба І. Вернісаж нарисів глобалізації в українському соціальному дискурсі. *Глобальні модерності* / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2013. С. 10–16.
26. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / пер. з нім. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2006. 436 с.